

חיים גנז איננו היסטוריון, אולם אחת התרומות המקוריות שלו, בשני ספריו החדשים, באה לידי ביטוי במהלך היסטוריוגרפי נועז ששום היסטוריון של הציונות לפניו לא התיימר לנקוט. אפשר לומר כי במהלך זה יש מאפיינים של היסטוריוציזם פוזיטיביסטי של המאה התשע-עשרה ברוח ליאופולד פון רנקה: אם לא לספר את ההיסטוריה של הרעיון המדיני הציוני כפי שהתרחשה באמת, גנז מבקש לספר את הסיפור ההיסטורי של הרעיון המדיני הציוני כפי שסופר באמת. בפתח ספרו "תאוריה פוליטית לעם היהודי"¹, בעמודים הראשונים של המבוא, גנז פורש את מה שהוא מגדיר "עיקריו של הסיפור הציוני", מתוך רצון להבחין בין הפירושים של סיפור ההתכוננויות הפוליטיות של הציונות לבין הגרעין של אותו סיפור שאין עוררין עליו. להלן השורות הרלוונטיות מהספר, המציגות את גרעין הסיפור הציוני אליבא דגנז בכל הנוגע להגדרת הממד הפוליטי של הציונות ההיסטורית:

הקהילה היהודית שהתהוותה בארץ ישראל – בעיקר מסוף המאה התשע עשרה – נועדה לאפשר ליהודים לחיות חיים מלאים במסגרת תרבותם העברית המשותפת וליהנות משלטון עצמי. התהוות הקהילה הזו והמשך התקיימותה היו מוצדקים אז והם עדיין מוצדקים כיום, אף שבארץ ישראל חיו ערבים והם מוסיפים לחיות בה. היהודים זכאים לשלטון עצמי במולדתם ההיסטורית כשם שכל האומות זכאיות לו; הם זכאים לו במשנה תוקף מפני שבמשך מאות שנים הם נרדפו שוב ושוב; בסוף המאה התשע עשרה נגרשה סאת הרדיפות, ובאמצע המאה העשרים הגיעו הרדיפות אל שיאן בשואה.²

לפנינו, אם כן, ניסוח גמיש ורחב של מסגרת הסיפור הציוני. במובנים רבים הניסוח הזה הוא מופת של חשיבה היסטורית: מדובר בניסוח פתוח וער למדי לתמורות ההיסטוריות שהתחוללו מאז המאה התשע-עשרה ועד היום בתפיסת מושג ההגדרה העצמית הלאומית בישראל ובעמים. בשונה מהפרדיגמה הדטרמיניסטית של מדינת הלאום כתמצית הממד הפוליטי של הציונות – "קהילה", "מולדת" ו"שלטון עצמי" הם מונחי המפתח המרכיבים את סיפור השאיפות הפוליטיות של הציונות ההיסטורית על פי גנז, והם עשויים להתאים הן לשיח המדיני הציוני שהתנהל לפני מאה שנה והן לשיח המדיני הציוני של היום. קהילה, מולדת ושלטון עצמי יש בהם כדי לשקף הן את תפיסת ההגדרה העצמית הלאומית של העם היהודי במסגרת מחוז אוטונומי בתוך אימפריה רחבת ידיים, כפי שגרסו פינסקר, הרצל, ז'בוטינסקי ובן-גוריון לפני מלחמת העולם הראשונה, והן את תפיסת ההגדרה העצמית הלאומית של העם היהודי במסגרת מדינת הלאום של הלאום האתני-דתי היהודי של זאב אלקין או יריב לוין.

* האוניברסיטה העברית.

1 חיים גנז תאוריה פוליטית לעם היהודי – שלושה נרטיבים ציוניים (2013).

2 שם, בעמ' 11-12.

אף על פי כן, לדעתי גרעין הסיפור הציוני ההיסטורי בגרסתו של גנז איננו שלם. חסרים בו שני רכיבים שהיו מרכזיים בגרעין סיפורה של הציונות במרבית התקופה הטרומ־מדינתית שלה.

הרכיב הראשון שקיומו היה הכרחי לסיפור הציוני ושאינו מופיע במרכז הסיפור הציוני של גנז הוא עקרון הטריטוריאליזציה של העם היהודי, על ההשלכות החברתיות העמוקות הכרוכות בו. אמנם, גנז מציין כי הציונות ביקשה להעניק ליהודים מולדת טריטוריאליט משותפת שלא הייתה להם במשך אלפי השנים של העידן הטרומ־ציוני. אולם, משמעות הטריטוריה בתוך גרעין הסיפור הציוני של גנז היא צנועה למדי. לדידו ארץ ישראל משמעה מיקום גרדא; המקום למימוש ההגדרה העצמית של העם היהודי – לא פחות אבל גם לא יותר. אלא, שתפקידה של הטריטוריה בסיפור הציוני ההיסטורי לא הסתכם בכך. היה לה לטריטוריאליזציה של היהודים תפקיד מובהק של הנדסה חברתית שעיקרה שינוי דמותו של העם היהודי מקהילה אתנית־דתית־תרבותית נודדת לעם שזיקתו לארץ תתפוס מקום מרכזי יותר ויותר – גם אם לא בלעדי – בהגדרת זהותו הקולקטיבית.

כאן עלינו להיזהר מאוד ולדייק מאוד: בניגוד לדימוי ההיסטוריוגרפי והאידיאולוגי המאוחר, התנועה הציונית על מרבית זרמיה לא שללה את הגלות. היא לא ביקשה למחוק את זכר העבר הפזורתי הקרוב של היהודים, ולא שאפה לניתוק תודעתי של הזהות הארצית החדשה של היהודים מהזהות היהודית האתנית הדיאספורית. מי שביקשו לעשות כן – ה"עבריים", או בשם הגנאי שניתן להם: ה"כנענים" – מצאו את עצמם מניח וביה מחוץ לתנועה הציונית. ועדיין, לא יהיה זה מדויק לראות את הסיפור הציוני אך כשתוק של תודעת קהילה אתנית־תרבותית ייחודית מהתפוצה לארץ ישראל, תוך המרת הדת היהודית בתרבות העברית המשותפת. אדרבה, אחד היעדים המרכזיים של הפרויקט הציוני היה תיקון עצמי פנימי של הקולקטיב היהודי – מעם שהוא עדה דתית שאיננה קשורה בקשר תודעתי קונקרטי מחייב לשום פיסת קרקע בעולם, לעם ילידי מושרש בארצו, שהקשר לארץ ימלא עבורו את תפקיד הדבק המלכד שמילאה בעבר הקהילה האתנית־דתית.

אם כן, המטרה הייתה תיקונו של עם. כפי שהראה לנו ישראל ברטל בספרו האחרון,³ המהלך לתיקון העם היה גלגול של שיח התיקון העצמי המשכילי של המאה התשע־עשרה; השיח של השכלת מזרח־אירופה, שרעיונות בדבר התיישבות היהודים על קרקע לצורך הפיכתם לעם ארצי, מושרש, יצרני ואחראי על גורל עצמו קיננו בו עוד לפני הופעת הציונות והרחק מארץ ישראל, באותם אזורים בדרום אוקראינה המככבים היום בחדשות. הרעיונות האלה עברו גלגול לאומי־ציוני מובהק בימי העליות הציוניות הראשונות. תיקון פירושו רפורמה, לא מהפכה; משמעותו היא הסטת הדגש מן האתני־דתי אל הארצי, לא מחיקה מוחלטת של האתני לטובת הארצי. חשוב מאוד להבין שאצל הרבה מאוד הוגים ומנהיגים ציונים – בוודאי אצל אליעזר בן־יהודה, הרצל, נורדאו, בן־גוריון וז'בוטינסקי – הארציות, התודעה הארצית, המחשבה על תיקון היהודים מעם נודד לעם מושרש, לא היו בבחינת אמצעים גרדא לטיפוח ושגשוג של זהות לאומית אתנית־תרבותית־היסטורית בנוסח אנתוני סמית', אלא מטרה, חלום, חלק מהחזון הציוני בכבודו ובעצמו. האופי המהותי הזה של התיקון הארצי של היהודים במסגרת הפרויקט הציוני אינו מודגש בסיפור הציוני שגנז

3 ישראל ברטל לתקן עם – נאורות ולאומיות במזרח אירופה (2013).

מספר. אדרבה, אצלו הזיקה אל הארץ מוצנעת למדי ואינסטרומנטלית משהו; מעין מכשיר להמשך התקיימותה של קהילה אתנית-תרבותית יהודית ולא בסיס לתיקונה, כפי שמשתקף מהסיפור הציוני בגרסתו המלאה.

הרכיב המרכזי השני של הסיפור הציוני ההיסטורי שאינו מופיע בגרסה של גנז לסיפור הציוני הוא השאיפה להשגת רוב יהודי בארץ ישראל. השאיפה הזו אפיינה את רוב-רובם של הציונים המרכזיים וגם את המרכזיים פחות. אשר לצינונות המדינית והמעשית-חלוצית לגווניה מיותר להרחיב: העניין של רוב יהודי היה עקרון גלוי מאין כמותו בזרמים אלה; אבל גם בעיני הציוני הרוחני-תרבותי אחד העם הייתה השגת רוב יהודי במולדת הארצישראלית מטרה מובנת מאליה: הדבר עולה בבירור מתוך הדו-שיח שלו עם דובנוב, במאמריו "שלש מדרגות" ו"שליטת הגלות"⁴.

רכיב השאיפה לרוב יהודי היה קשור קשר בל יינתק לרכיב הקודם – רכיב הרפורמה ברמותו של העם היהודי תוך שינויו הפנימי מישות אתנית-עדתית לישות ארצית ילדית. כאן חשוב מאוד להבהיר עניין שכלל איננו מובן מאליו. מקובל לחשוב שתכליתו של עקרון הרוב בצינונות הייתה דיכווי, הדרה והשתלטות על האוכלוסייה הפלסטינית. הטענה הזו נכונה מאוד מבחינה אמפירית, אבל מבחינה תאורטית – מבחינת התאוריה החברתית של הציונות ככל הנוגע לרצון להפוך את היהודים לעם ארצי – הטענה הזו לא רלוונטית. גם לפני מלחמת העולם הראשונה, כשהיה ברור לחלוטין שאנשי הזרמים המרכזיים ביותר בצינונות לא רק מוכנים לקיום אוטונומי מחוזי בארץ ישראל במסגרת האימפריה הטורקית, אלא אף סברו שיהיו לכך כמה וכמה יתרונות מובהקים בהשוואה למדינת לאום בודדה ומאוימת בנוסח סרביה⁵ – הרי גם אז דיברו הכול ושאלו לרוב יהודי. ברור אפוא כי בהקשר זה – במציאות של היעדר ריבונות תחת שלטונה של אימפריה לא-יהודית – מטרת הרוב לא נועדה לשרת שאיפות דכאניות-הגמוניות. הטעמים להתעקשות על הרוב יהודי היו שונים לחלוטין: בלעדיו אין סיכוי לשלטון עצמי מחוזי אוטונומי ולפיכך גם אין סיכוי לקדם את פרויקט התיקון העצמי של היהודים מעם-עדה ללאום ארצי.

מאחר ששני ספריו של גנז מתמקדים במעבר בין הרעיון לבין הגשמתו הפוליטית, אפשר לשאול מה היה אמור להיות, תאורטית, גורלם של שני הרכיבים הללו – התיקון החברתי-טריטוריאלי והרוב היהודי – במהלך ההגשמה ההיסטורית של הרעיון המדיני הציוני? הרעת נותנת כי גם אידאלית וגם רציונלית הייתה העמידה על עקרון הרוב אמורה לרדת מעל הפרק עם השגת השלטון העצמי הטריטוריאלי, ולא כל שכן עם השגת ריבונות מדינית. לעקרון הרוב היה תפקיד אינסטרומנטלי חשוב שהיה יפה לשעתו, בימים של טרום-ריבונות. משהושגה ריבונות, או אז עקרון הרוב אמור לפנות את מקומו לעקרון הריבונות כאמצעי העדכני להמשך התיקון הפנימי של היהודים מעם-עדה ללאום ארצי. הפירוש המעשי של דבר הוא העמקת התהליך של הפיכת הארץ למוקד ההזדהות העיקרי של הרוב היהודי הריבון לגורלו. מאחר שבארץ – ואין נפקא מינה לצורך העניין אם מדובר בארץ ישראל כולה או בחלקה – יושב עם נוסף, שגם הוא מזדהה עם אותה ארץ, אזי העתקת מוקד

4 כל כתבי אחד העם קנ; שצט (1947).

5 כך כתב בשנת 1909 לא אחר מאשר ז'בוטינסקי: Vladimir Jabotinsky, *Novaya Turtsiya i nashi perspektivy*, RAZSVET, Mar. 22, 1909, at 8

ההזדהות המרכזי של היהודים מהאתני אל הארצי הייתה אמורה, באופן אידאלי, לאפשר תודעה ארצית אזרחית המשותפת לקבוצות הלאומיות האתניות השונות המאכלסות את הארץ. מבחינה פוליטולוגית צרופה גנו צודק באומרו כי "הציונות משתייכת לאידאולוגיות ולתנועות הלאומיות מסוג הלאומיות האתנו-תרבותית"⁶, אך מבחינה היסטורית הדבר נכון רק חלקית. אמנם אין להכחיש את היסוד האתנו-תרבותי המובהק שבתנועה הציונית, אך מכוח הכמיהה לתיקון עצמי חברתי-ארצי היה בה דחף פנימי גם לעבר יסודות הלאומיות האזרחית. אם מתקדמים בעקביות עם המשך המגמה הציונית של הקניית תודעה ארצית ליהודים, אין מנוס מהעצמת הממד האזרחי על חשבון הממד האתני. מובן שהממד האתני אינו הולך לשום מקום, ואולם הוא מצטמצם – עד כדי כך שגם של הישות המדינית עצמה חזקה עליו שיהיה שם ניטרלי מבחינה אתנית-דתית; למשל: "אלטנוילנד". הרצל לא פירט ביומנו מדוע נסוג מהשם "ציון החדשה" שהועיד תחילה לחברה דמוית המדינה שלו ברומן שכתב. מכל מקום, אם נעשה ניסוי, ונחליף ברומן של הרצל את שם המולדת מ"אלטנוילנד" ל"ציון החדשה" – או אז יצטייר כל המודל שלו באור אבסורדי, בלא כל אפשרות להכיל את שאינם יהודים ככאלה השייכים ומזדהים עם אותה מולדת. הנה כי כן, "אלטנוילנד" היא כעין מדינת כל אזרחיה: ישות פוליטית אוטונומית בעלת רוב יהודי – משום שאחרת היא לא הייתה נוסדת כאוטונומית – אבל אין לו לאותו רוב שום משמעות פוליטית, משום שהאזרחים הם קודם כל אלטנוילנדים המזדהים עם המולדת המשותפת, ורק לאחר מכן הם יהודים, מוסלמים ונוצרים. נשמע "פוסט-ציוני", אבל זו הייתה ציונות ארצית אזרחית מובהקת בנוסח הרצל – כאמור, באופן אידאלי.

באופן ריאלי ולא אידאלי אירע, כידוע, דבר אחר. בפועל, עקרון הרוב לא הלך לשום מקום, ולא זו בלבד אלא שמיום ליום הוא תופס מקום מרכזי יותר ויותר בלאומיות היהודית בישראל בימינו. לעומת זאת, הממד הארצי עם המגמה לעבר הממד האזרחי – שנבע באורח אימננטי מהגיון התיקון העצמי הקולקטיבי של היהודים מעם-עדה לעם ילידי – נעלם לחלוטין. ליתר דיוק, וגרוע מזאת: הרעיון הזה עבר רידוד מוחלט, בין השאר משום שלרוע המזל נפל בחלקם של אנשים שלא הצטיינו ואינם מצטיינים במורכבות תפיסתית יתרה, יהיו אלה ה"כנענים" או ממצאי ההמצאה של העם היהודי היום.⁷ זאת ואף זאת: העצמת הרכיב הארצי על חשבון הרכיב האתני בתודעת היהודים הישראלים נתפסת לרוב כמגמה אנטי-ציונית, ואילו העצמת התחושה של האיום הדמוגרפי, המעידה על העתקה של רכיבי מנטליות גלותית לתוך המצב הריבוני, נתפסת כדגם המרכזי המובהק של הציונות העכשווית. כאמור, גנו איננו כולל בגרעין הסיפור הציוני שלו את הממד הארצי-טריטוריאלי המתקן וגם לא את עקרון הרוב, ולכן ממילא הוא איננו נדרש למטמורפוזה שעברו שני רכיבים אלו בדרך מהרעיון אל ההגשמה, מהאידאלי אל הריאלי. בפועל, מודל הציונות השוויונית של גנו מעגן ומאשרר את המציאות – שהיא בדיוק התוצאה של אותה מטמורפוזה; הוא מעגן ומאשרר את המציאות שבה המגמה הארצית-אזרחית נעלמה מהשיח הציוני ואילו עקרון

6 לעיל ה"ש 1, בעמ' 211.

7 שלמה זנד מתי ואיך הומצא העם היהודי? (2008); ישראל ברטל "המצאת ההמצאה" ציון עו 509 (התשע"א).

הרוב נהפך מאמצעי להשגת ריבונות למטרה לעצמה – כמעט לתכלית הקיום הלאומי של היהודים בישראל.

כך, הציונות השוויונית של גנז מיועדת לאשש מחדש את זכות היהודים להגדרה העצמית, והזכות להגדרה העצמית עצמה מוגדרת בפיו כ"זכותן של קבוצות אתנו-תרבותיות, המתבססת על אינטרסים של רבים מחבריהן לדבוק בתרבות אבותיהם ולקיים את חייהם במסגרתה לאורך דורות".⁸ רוצה לומר: מדינת ישראל – מדינה ריבונית שאותה הקימה הקבוצה הלאומית האתנית היהודית – תשמש, על פי גרסת הציונות השוויונית, מכשיר לשימורה של זהות אתנו-תרבותית יהודית פרימורדיאלית. זהות זו – אף שגנז מקפיד שלא לציין זאת – מבוססת במידה מהותית על יסוד דתי. מהי בדיוק אותה "תרבות אבותיהם" של חברי קבוצה אתנו-תרבותית יהודית שהם מבקשים "לדבוק [בה] ולקיים את חייהם במסגרתה לאורך דורות", אם לא התרבות שבמרכזה דת ישראל? זו ללא ספק תמצית התשובה על השאלה "ציונות מהי?" בעיני מרבית היהודים הישראלים היום: טיפוח זהות אתנית-תרבותית יהודית בעלת רכיבים דתיים אחדים בעזרת המדינה היהודית הריבונית. אולם, כווד המשקל העיקרי שמוטל כאן על היסודי האתנו-תרבותי-דתי – תוך נטישת פרויקט התיקון של היהודים מלאום אתני-דתי ללאום ארצי-טריטוריאלי – משמעו, מבחינה היסטורית, דחייה של אחת המגמות החשובות של הסיפור הציוני מהעבר. אמנם אפשר לומר שמאז דגלה הציונות על זרמיה המרכזיים בהפיכת יהודים לעם ארצי טריטוריאלי, תוך צמצום הרכיב האתנו-תרבותי-דתי, עברו על העם היהודי ותודעתו תמורות עמוקות מאוד שהפכו את החלום הארצי-טריטוריאלי של הציונות המוקדמת לבלתי-רלוונטי ואף העצימו באורח מכריע את הרכיב האתני. תמורות כגון שואת יהודי אירופה, הסכסוך עם הפלסטינים ואף הנסיבות ההיסטוריות של הקמת המדינה, שנוסדה בשעה שהתודעה הארצית המקומית של היהודים עדיין לא הייתה מפותחת דיה. ואולם אי-אפשר להכחיש כי הממד הארצי-אזורי הוא חלק רב-משמעות של העבר הציוני וכי אפשר גם אפשר לדבר על לאום-על אזורי ישראלי, שאיננו בא במקומו של הלאום האתני היהודי אלא בא למסגר אותו מחדש עם עוד קבוצות לאומיות אתניות, כעל פרויקט התחייה של הרכיב המושכח והמודחק של הציונות ההיסטורית. דא עקא, גנז מגלה חשדנות גדולה מדי כלפי אופציות אזוריות של הישראליות. הוא רואה בהן בהכרח ביטוי למודל הצרפתי של "הפשטת אזורי מדינות מתרבותם והגשמת החירות האנושית במנותק מתרבויות קונקרטיות",⁹ וסבור כי מדובר באופציות הנמצאות מחוץ לתחומי ההגדרה הנורמטיבית של הציונות ההיסטורית.

אם אשורר ההדגשה היתרה של הרכיב האתני המעין-גלותי של הלאום היהודי מטיל ספק במידת השלמות הציונית של המודל של גנז, הרי שהטיפול שלו בעניין הרוב היהודי יש בו לדעתי כדי לפקפק במידת השוויוניות של הציונות השוויונית שלו. ודוק: מודל זה מאמץ את אותה עמידה עיקשת על עקרון השמירה על הרוב היהודי שנתגלגלה אלינו מתקופת היישוב. לטענת גנז, היהודים הישראלים "זקוקים לדומיננטיות [...] בדמוגרפיה",¹⁰ ועל כן תפיסת ההגדרה העצמית על פי הציונות השוויונית [...] מעניקה ליהודים – על יסוד השיקולים

8 לעיל ה"ש 1, בעמ' 91.

9 שם, בעמ' 123.

10 שם, בעמ' 105.

הנסיבותיים [...] – הגמוניה דמוגרפית וביטחונית".¹¹ גנו מסייג ומדגיש ש"האמצעים להשגתה של דומיננטיות [דמוגרפית] ולשימורה צריכים [...] להיות כפופים לדרישות זכויות אדם",¹² אבל לעניות דעתי, אם הזכות לכבוד היא חלק משמעותי מזכויות האדם, אזי עצם ההכרזה שלפיה חלק מאזרחי המדינה, השייכים ללאום מסוים, צריכים להבין שמוטב להם להישאר במיעוט – עצם ההכרזה הזו פוגעת מניה וביה בכבוד האדם. כאשר רעיון הרואה באור חיובי צמצום או אי-צמיחה דמוגרפית של חלק מאזרחי המדינה מציג את עצמו כרעיון שוויוני, חוששני שיש בעיה מהותית עם ההגדרה של "שוויון".

בין השאר, גנו מצדיק את הצורך בהגמוניה דמוגרפית של היהודים הישראלים על הפלסטינים הישראלים באמצעות הקבלה שהוא עורך בין מצב היהודים הישראלים במרחב הרוב הערבי של המזרח התיכון לבין האומה הפרנקופונית של קוויבק, שנקטה אמצעים לשימורה הדמוגרפי לנוכח עוצמתה הגדולה של התרבות דוברת האנגלית של צפון אמריקה.¹³ לדעתי אין זו הקבלה משכנעת. בשונה מהפרנקופונים של קוויבק, מדינת ישראל איננה חלק מפדרציה רחבה יותר ולא רובץ לפתחה איום תרבותי-לשוני של ממש מצד המרחב הערבי. אדרבה, לרשות היהודים הישראלים עמדו ועומדים די כלים ליצירה של תרבות מקומית ארצית בוטחת בעצמה במידה שיש בה כדי לפטור אותם מהפרנויה הדמוגרפית. מוטב אפוא ליהודים הישראלים לחתור לביסוס של תרבות כזו ולחדול מלראות את עצמם כקהילה אתנו-תרבותית העומדת כביכול לפני כליה תרבותית-דמוגרפית שעה שהם נהנים מריבונות ממלכתית. בכך יהיה לא רק כדי לחזק את הממד השוויוני של מודל הציונות השוויונית, אלא גם את הממד הציוני שבה. כאמור, יצירה של זהות ארצית בטוחה בעצמה ופתוחה ל"אחר" הייתה גם הייתה אחד היסודות החשובים – והמושכחים כיום – של התנועה הציונית.

סיכומו של דבר: לדעתי הסיפור הציוני ההיסטורי טומן בחובו יותר אפשרויות לביסוס הדגם השוויוני של הלאומיות הציונית מכפי שהעלה חיים גנו בספריו. בין השאר, הסיפור הציוני ההיסטורי מציע לנו את אופציית הציונות האזרחית, המעתיקה בזהירות רבה את הדגש מן האתניות התרבותית והדתית לעבר הממד המקומי העברי הארצי, בלי להשכיח את העבר היהודי הגלותי, בלי להתנכר לתפוצות ישראל ובלי לכפות על האזרחים הישראלים תרבות אחידה שתמחק את זהויותיהם הפרטיקולריות. הבעיה היא שאפשר לנקוט מהלך הרצליאני כזה רק בכלים אחד-העמיים, דהיינו: בהדרגה ובאטיות. דא עקא, במציאות הממשית המזרח-תיכונית אין לכך זמן, פשוטו כמשמעו. לכן, אם אחרי כל האמור לעיל יהיו מי שיבואו ויאמרו לי "הציונות האזרחית שלך זאת אוטופיה גמורה, בעוד שהציונות השוויונית של חיים גנו היא-היא התפיסה הריאליסטית, המציאותית, והטובה ביותר מבין האופציות המציאותיות המונחות לפנינו" – איאלץ, כנראה, להסכים איתם, אם כי בהסתייגות חשובה אחת: הציונות השוויונית של חיים גנו אינה ציונית דיה ואינה שוויונית דיה.

11 שם, בעמ' 120.

12 שם, בעמ' 105.

13 שם, בעמ' 103.